HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 1, February 2021

www.historystudies.net

HÂREZMŞÂHLAR DÖNEMİ MÜNŞEAT MECMUALARINDAN et-TEVESSÛL İLE'T-TERESSÛL ve DEVLETİN SİYASİ MÛNASEBETLERİ AÇISINDAN ÖNEMİ

*A Munshaat Periodical of The Khwarazmshah Era "Al Tawassol Ila Al
Tarassol" and Its Significance for The Political History of The Time*

Dr. Gülseren AZAR NASIRABADI

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

gulserenceceli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2576-7593

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 17.12.2020

Kabul Tarihi-Accepted Date : 17.01.2021

DOI Number : 10.9737/hist.2021.976

Atıf – Citation: Gülseren Azar Nasırabadi, "Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Teveessül İle't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies*, 13/1, Şubat 2021, s. 33 – 49.

***HÂREZMŞÂHLAR DÖNEMİ MÜNŞEAT MECMUALARINDAN et-
TEVESSÜL İLE'T-TERESSÜL ve DEVLETİN SİYASİ MÜNASEBETLERİ
AÇISINDAN ÖNEMİ***

*A Munshaat Periodical of The Khwarazmshah Era "Al Tawassol Ila Al Tarassol" and Its Significance
for The Political History of The Time*

Dr. Gülseren AZAR NASIRABADI

Öz

İnşâ ile ilgili yazılar devlet bürokrasisinde divân-ı inşâ veya divân katipliği makamlarınca düzenlenmekteydi. Devletin hizmetinde bulunan münşilerin kaleme aldıkları resmî yazılar ve mektuplara, şair ve ediplerin yazdıkları sanatlı düz yazıya ve bu yazıların toplandıkları eserlere ise münşeât mecmuaları denir. Ortaçağ Türk-İslâm devletleri arasında yer alan Hârezmşâhlar Devleti döneminden (1097-1231) günümüze kadar ulaşan çeşitli münşeât mecmuaları bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî tarafından kaleme alınan *et-Teveessül ile't-teressül* adlı mecmuadır. Bağdâdî, Hârezmşâh hükümdarı Alâeddîn Tekiş (öl. 1200) zamanında divân-ı inşâ reisliğini yerine getirmiştir. Kendisi devrin siyasi olaylarına bizzat şahit olmanın yanı sıra dönemin resmî evrakını da kaleme almıştır. Farsça kaleme alınan *et-Teveessül ile't-teressül*'ün içerisinde fermanlar, menşûrlar, ahidnâmeler ve fetihnâmelerin yanı sıra çeşitli hükümdarlara gönderilen mektuplar ve bizzat müellifin dönemin ileri gelenlerine ve dostlarına yazdığı mektuplar yer almaktadır. Bu mecmua hem inşâ sanatı hem de tarihçilik açısından pek çok

Abstract

The scripts on *insha* (a genre about official documents) used to be arranged by *divan al insha* or *divan clerkship* in state bureaucracy. The official scripts and letters written by civil servant *insha* clerks, artistic prose written by poets and men of letters and the accounts which gather these works are called *monshaat* (the collections consisting of *insha* works). There are several *monshaat* that are available today and dating back from the Khwarazmshah Dynasty (1097-1231) which was among the medieval Turkish-Muslim states. One of these collections is *al Tawassol ila al Tarassol* written by Baha al-din Muhammad b. Muayyad al Baghdadi. Baghdadi performed as the head of *divan al insha* during the reign of Kwarazmshah ruler Ala al-din Takash (d. 1200). Besides personally witnessing the political developments of the time, he also wrote the official documents of the period. Written in Persian, *al Tawassol ila al Tarassol* contains edicts, official appointments, testaments, bills of oath and letters of conquest along with missives

özelliğe sahiptir. Bu dönemde komşu devletlere yazılmış olan mektuplar ise dönemin siyasi tarihi açısından oldukça önemlidir. *et-Te vessül ile't-teressül*'ün incelenmesi ve Hârezmşâhlar devletinin siyasi münasebetleri açısından önemini ortaya koyabilmek bu çalışmanın amacı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hârezmşâhlar, Münşeat, Alâeddîn Tekiş, Bahâeddîn Muhammed el-Bağdâdî, *et-Te vessül ile't-Teressül*

transmitted to several rulers and letters written by the author himself to the notables of the period and his associates. This collection has several qualities both for the *insha* genre and historiography. The letters written to the neighbouring countries during this period is quite significant concerning the political history of the time. The main priority of this paper is to evaluate *al Tawassol ila al Tarassol* and reveal its significance for the political relations of the Khwarazmshah Empire.

Keywords: Khwarazmshahs, Monshaat, Ala al-din Takash, Baha al-ddin Muhammad al Baghdadi, *al Tawassol ila al tarassol*.

Giriş

Ortaçağ Türk devletlerinde ferman, fetihnâme, ahidnâme, mektuplar gibi resmî evrakın ve yazışmaların bulunduğu mecmualara münşeat mecmuaları adı verilir. Bu mecmualar inşâ divanında yer alan münşîler, şairler ve edipler tarafından kaleme alınır. Dolayısıyla münşeat mecmuaları devletin mühim evrakının bulunduğu eserlerdir.¹ Bunun yanı sıra bu evraklar sanatlı bir şekilde ele alınmış uzun medhiyelerin yanı sıra şiirler ile de süslenmiştir. Bu yönleri ile münşeat mecmuaları hem tarihi ve hem de inşâ sanatı açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda dönemin edebi ve şairlik yönü de bu eserlerde görülmektedir.²

Ortaçağ Türk-Tarihi'nin önemli devletlerinden biri olan Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231), Selçuklu Devleti'nin yıkılmaya yüz tutması ve Hârezm'de bulunan valilerinin bağımsızlık çabalarının sonuç vermesi ile bu bölge merkez olmak üzere kurulmuştu. Ancak Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile birlikte sınırları genişleyen Hârezmşâhlar zamanla Hârezm'den Azerbaycan'a kadar olan toprakları hâkimiyetleri altına almışlardı. Devletin kurucusu Atsız, Selçuklu Sultanı Sencer ile mücadelesinin ardından bağımsızlığını kazanmış ve ondan sonra sırasıyla İl-Arslan, Sultanşâh Mahmud, Alâeddîn Tekiş, Alâeddîn Muhammed ve son olarak da Celâeddîn Hârezmşâh devletin başına geçmişlerdir.³ Hârezmşâhlar Devleti'nden kalan bazı münşeat mecmuaları bulunmaktadır.

¹İsmail Durmuş, "İnşâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 334-335. Münşeat mecmuaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. R. Roemer, "Insha", *The Encyclopedia of Islam*, C. 3, Leiden 1986, s. 1241-1244; Mustafa Uzun, "Münşeat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 18-20.

²Rıza Kurtuluş, "Mektup: Fars Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s. 16-17; Uzun, *agm*, s. 18-19.

³Hârezmşâhlar Devleti tarihi hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 265-296; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Ziya Bünyatov, *Harezmşahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, Tükçe çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351hş; Clifford Edmund Bosworth, "Kharazm-shahs", *Encyclopedia of Islam*, C. IV, Leiden 1978, s. 1065-1068; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, s. 298-231; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti" *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 808-896; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârezmiyye*, Kahire

Bu mecmuaların arasında özellikle münşi Reşideddîn Vatvât⁴ (öl. 573/1177) ve Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed el Bağdâdî⁵ tarafından ele alınan eserler Hârezmşâhlar Devleti açısından çok önemli evrakı himaye etmektedir. Bu eserlerde genelde Ortaçağ Türk tarihine, özelde ise Hârezmşâhlar Devleti tarihine ait önemli bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu mecmuaların ele alınarak değerlendirilmesi tarihçilik açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Bağdâdî'nin eseri de dönemin siyasî, teşkilat ve kültür tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

1. Bahâeddîn Muhammed el-Bağdâdî

Bahâeddîn Muhammed el-Müeyyed el-Bağdâdî'nin eserini tahlil etmeden önce onun hakkında kaynaklarda verilen bilgilere göz atmak ve yaşadığı siyasî ortamı anlayabilmek önemlidir. Bağdâdî'nin hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Kendisi Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş (öl. 1200) döneminde yaşamış ve münşilik görevini ifa etmiştir. Kaynaklarda kendisi hakkında verilen ilk bilgiler Sultan Alâeddîn Tekiş ile kardeşi Sultanşâh Mahmud (öl. 1193) arasındaki mücadele vesilesi ile. Sultanşâh Mahmud babası İl-Arslan'ın ölümünden sonra veliahtı olarak devletin başına geçmiş, ancak ağabeyi Tekiş tarafından tahttan indirilmişti.⁶ O da Horasan bölgesine inerek buradan verdiği mücadele ile tahtını geri almaya çalışıyordu. Bu bağlamda Sultanşâh Mahmud 582 (1186-1187) yılında Alâeddîn Tekiş'in Horasan'a inmesini fırsat bilerek Hârezm'i ele geçirmek üzere buraya geldi. Ancak Tekiş'in, Sultanşâh'a ait olan Merv'i kuşatması üzerine Hârezm'i alamadan geri dönmek zorunda kaldı.⁷ Daha sonra Şadyah'a giden Tekiş burada bulunan Oğuz Meliki Sencerşâh b. Toganşâh⁸ ve Atabegi Mengli Bey'i

1407/1987; Allahyar Hilatberi, *Târih-i Hârizmşâhiyân*, Tahran 1381hş; Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977; Meryem Gürbüz, *Harizmşahlar: Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür, Boğaziçi Yayınları*, İstanbul 2014; Gülseren Ceceli Dursun, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015; Gülseren Azar Nasırabadi, "Hârizmşâhlar Devleti", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemalioğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 229-249.

⁴ Hârezmşâhlar döneminin en önemli edip ve şairlerinden birisi olan Reşideddîn Vatvât devletin münşilik görevini yerine getirmekte idi. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen Vatvât münşeat mecmualarında her iki dili de ustalıkla kullanmıştır. Reşideddîn Vatvât'ın münşeat mecmuaları *Umdetü'l-bulegâ* (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 4150, Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi nr. 332.), *Araisü'l-havâtır* (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 4015, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 4138, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4074.), *Ebkariü'l-efkar* (Süleymaniye Kütüphanesi Nuriosmaniye nr. 4312, Süleymaniye Kütüphanesi III. Ahmed nr. A2327, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nr. F424) ve *Münşeat* (Süleymaniye Kütüphanesi Nuriosmaniye nr. 4294) dır. Reşideddîn Vatvât ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 4, Ankara 1951, s. 537-648; Ahmed Ateş, "Raşid al-din Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. X, S. 2, Eylül 1959, s. 1-24; M. Nazif Şahinoğlu, "Vatvât", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 235-240; Derya Örs, "Reşidüddin Vatvât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 573-574.

⁵ Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-teressül*, Mukabele ve tashih: Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315hş.

⁶ Ebü'l Hasen İzzeddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. IX, Tükçe çev. Abdülkerim Özaydın, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 379-380; Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Tükçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 258-259; Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, C. I, Tashih ve Tehsiye: Muhammed Ruşen- Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş, s. 342-344; Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4307, s. vr. 256b, Hamideddîn Muhammed Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, Tahran 1339hş, s. 369; Gıyâseddîn Muhammed Hândmîr, *Habibü's-siyer*, II, Tahran 1353hş, s. 636; Kafesoğlu, *age*, s.84-85; Gülseren Ceceli, *Hârizmşâh Hükümdarı Sultanşâh Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 12-24.

⁷ Cüveynî, *age*, Tükçe çev. s. 262; Reşideddîn, *age*, s. 345; Hasan-ı Yezdî, *age*, vr. 256b; Mîrhând, *age*, s. 369; Hândmîr, *age*, s. 636; Kafesoğlu, *age*, s.104; Ceceli, *age*, s. 59-62.

⁸ Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Horasan bölgesinde Oğuzlar faaliyet göstermeye başlamıştı. Başlarında ise Müeyyed Ay-aba bulunuyordu. Ancak Hârezmşâhlar ile mücadele halinde olan Müeyyed Ay-aba Alâeddîn Tekiş ile Sultanşâh arasındaki mücadele sırasında hayatını kaybetmişti. Ardından yerine geçen oğlu Toganşâh da Sultanşâh

Rebiülevvel 582'de (Mart-Nisan 1186) Nîşâbûr'da kuşatma altına aldı. İki ay süren kuşatmanın ardından iki taraf arasında barış yapılması kararlaştırıldı ve Alâeddîn Tekiş geri döndü. Daha sonra bir heyeti barış şartlarını görüşmek için Mengli Bey ile görüşmek üzere Nîşâbûr'a gönderdi. İşte giden bu elçiler arasında Bahâeddîn Muhammed el-Bağdâdî de bulunuyordu. Nitekim üç kişilik bu heyet büyük Hacı Şehâbeddîn Mesud, Hansalar Merdan Şîr ve Katip Bahâeddîn Muhammed el-Bağdâdî'den oluşuyordu. Ancak Mengli Bey bu elçiler ile barış görüşmesi yapmak yerine Sultanşâh'ın aleyhine konuştukları gerekçesi ile onları tutuklayarak Sultanşâh Mahmud'un yanına gönderdi.⁹ Bununla birlikte Mengli Bey, Sultanşâh'a bu kişileri kendisinden uzaklaştırmamasını ve topluluğunda onlara da yer vermesini söylemişse de onun bu tavsiyeye pek uymadığı anlaşılmaktadır.¹⁰ Nitekim Bağdâdî, Sultanşâh Mahmud'un yanında bulunduğu süre zarfında bir müddet hapiste kalmış ve bu sırada Hârezmli bir dostuna mektup yazmıştır.¹¹ Ayrıca bu mektubun başında Hârezm'e duyduğu hasreti anlatan beyitleri bulunur.¹² Bu beyitler şu şekilde kaleme alınmıştır:

اولین پایه زاحسان است	بخدای که بذل جان او را
باد نوروز و ابر نیسان است	کمترین مایه لطف صنعش را
زندگانی و مرگ یکسان است	که مرا در فراق خدمت تو
خاطر و طبع من هراسان است	از هر آسانی که بی تو بود
که بر انسان بود برین سان است	نه همانا که هیچ رنج دگر
هجر یاران بگفتن آسان است	می کشم در فراق سختیها
وای بر تن که در خراسان است	دل و جان در نعیم خوارزم اند
هم ز سودای طبع انسان است	خوشدلی در جهان طمع کردن

“And olsun O Allah'a ki asıl ihsanlarından birisi ona (Hârezm'e) can bağışlamaktır (yaratmaktadır).

Hamdolsun o Allah'a ki en az lütfu nevrusun rüzgârında ve nisanın bulutundadır (yağışındadır).

Ben senin hizmetinden uzak kalınca benim için yaşam ve ölüm birdir.

Sensiz her ne kadar hayatta huzur olsa da benim aklım ve gönlüm perişandır.

Öyle değil ki hiç başka üzüntü yok, ki insanın yaşam döngüsü bu sıkıntılardır.

Gönül dostlarından ayrı kalmak dilde kolaydır ama senin yokluğunda çok zorluklar çekiyorum.

Yüreğim ve canım Hârezm için sevinir, vay benim bedenime ki Horasan'dadır.

Dünyada hoş gönüllülük insanı ümitlendirir, öyle ki; hayal etmek insanın zatındadır.”

Mahmud'da yenilmiş ve 581 (1186) yılında öldürülmüştü. Onun ardından da Sencerşâh b. Togaşâh Oğuz meliki olarak yerini almıştı. Oğuz melikliği ve Hârezmşâhlar arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 124-135, 147-152, 158-163; Ceceli, *age*, s. 24-64.

⁹ İbnü'l-Esir, *age*, s. 381; Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 262; Resîdeddîn, *age*, s. 345; Hasan-ı Yezdî, *age*, vr. 257a; Mîrhând, *age*, s. 636; Kafesoğlu, *age*, s. 104; Ceceli, *age*, s. 62-63.

¹⁰ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi nr. 2042, vr. 302a.

¹¹ Muhammed Avfî, *Tezkire-i Lübbü'l-elbâb*, I, Tahran 1984, s. 142.

¹² Bağdâdî, *age*, s. 324; Avfî'de de geçen bu beyitlerin bazı yerlerindeki harflerde ve kelimelerde çok az farklılık bulunmaktadır. *age*, s.142.

Bu beyitlerde Bağdâdî, Hârezm'e olan sevgisini ve bağlılığını anlatmış, oradan ayrı ve uzak kaldığı için üzüntü ve sıkıntı içerisinde bulunduğunu belirtmiştir.

Bağdâdî 585 (1198) yılına kadar üç yıl boyunca Sultanşâh Mahmud'un yanında kaldı. Onun bu esareten kurtulması ise iki kardeşin barış yapması ile mümkün oldu. Alâeddîn Tekiş o yılın kışını Mâzenderân'da geçirmesinin ardından Tus'un etrafında bulunan Radekân şehrine gelmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Tekiş daha önce elçi olarak gönderdiği ve esir edilen heyeti kurtarmak istiyordu. Bunun için gerekli adımlar atıldı ve Tekiş ile Sultanşâh Mahmud arasında barış yapılması için elçi teatileri başladı. Sonunda anlaşmaya varıldı ve Horasan'da yer alan Câm, Bâherz ve Zir-i Pîl şehirlerinin Sultanşâh'a verilmesi karşılığında onun yanında bulunan Şehâbeddîn Mesud, Merdan Şîr ve Muhammed Bağdâdî'nin Alâeddîn Tekiş'e geri iadesi kararlaştırıldı.¹³ Bu anlaşma muhtemelen Radekân'da oldu. Bağdâdî ile beraberindekiler burada Tekiş'e iade edildi ve onlara hilatlar verildi.¹⁴ Nitekim 18 Cemâziyelevvel 585 (24 Temmuz 1189) tarihinde Alâeddîn Tekiş bu şehirde saltanat tahtına oturdu.¹⁵

Bağdâdî'nin bu olayın ardından münşilik görevine devam ettiği malumdur. Hatta Alâeddîn Tekiş'in Irak meselelerine müdahil olduğu dönemde gerçekleştirdiği bir seferde Bağdâdî onun yanında bulunuyordu. Şöyle ki; Irak Selçuklu Devleti'nin içerisinde büyük bir iktidar mücadelesi vardı. Bu sırada Sultan II. Tuğrul hapsedilmiş ve onunla mücadele eden Azerbaycan Atabegi Kızıl Arslan da¹⁶ ölmüştü. Bu durum karşısında Irak'da bulunan emîrler bölgenin idaresini paylaşmışlardı. Bu sırada Şemseddîn Pehlivan'ın oğlu Kutluk İnanç da Irak-ı Acem'in yönetimini ele almıştı. Ancak Sultan II. Tuğrul 588 (1192) yılında hapisten kurtulunca Kutluk İnanç ile mücadele içerisine girdi. Sultanın karşısında yenilgiye uğrayan Kutluk İnanç Alâeddîn Tekiş'ten yardım istedi. Bu durum karşısında zaten bölgeye müdahale etmek ve topraklarını genişletmek isteyen Tekiş de Irak üzerine yürüdü.¹⁷ Sultan Cüveyn'e vardığında Târih-i Cihangüşâ adlı eserin müellifi Ata Melik Cüveynî (öl. 658/1283)'nin dedesinin babası Bahâeddîn Muhammed b. Ali, Âzâdvâr kasabasında Tekiş'in huzuruna geldi. Ancak bu görüşme sırasında Bağdâdî ile Bahâeddîn arasında tartışma çıktı. Mesele Alâeddîn Tekiş'in dikkatini çekmişti. Bu durum karşısında Bahâeddîn Muhammed b. Ali'nin bir rubai okuması¹⁸ Sultan'ın hoşuna gitti ve kendisine iltifatlar ederek ona kıymetli hediyeler verdi.¹⁹ Bu bahsedilen mesele hem Hârezmşâhlarda münşilik kurumunu hem de Bahâeddîn Müeyyed el-Bağdâdî hakkında bilgileri içermektedir. Öyle ki Sultan seferde yanında münşisini de götürmüştü ve onu meclisinde

¹³ Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 264-265; Reşideddîn, *age*, s. 347; Kafesoğlu, *age*, s. 112; Ceceli, *age*, s. 70; Anlaşmada ayrıca Alâeddîn Tekiş'in Nesa'da bulunan mülkünden haraç alınmaması, iki taraf arasında savaşın olmaması ve Sultanşâh'ın ağabeyine asker ve mal ile yardım etmesi kararlaştırılmıştır. Kazvîni, *age*, vr. 303a.

¹⁴ Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 265; Reşideddîn, *age*, s. 347; Aziz, *age*, s. 21.

¹⁵ Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 265; Kafesoğlu, *age*, s. 112.

¹⁶ Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un atabegi Kızıl Arslan hakkında bkz. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 147-154; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017, s. 105-126.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 596; Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 266; Reşidüddîn, *age*, s. 348; Kafesoğlu, *age*, s. 118-119; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınları, Konya 2001, s. 314.

¹⁸ Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 266; Bahâeddîn Muhammed b. Ali'nin okumuş olduğu rubai şu şekildedir:

لطف شرف گوهر مکنون ببرد جود کف تو رونق جیحون ببرد
حکم تو بیک لحظه اگر رای کنی سودای محال از سر گردون ببرد

“*Senin lütfunun karşısında pahalı bir mücevher değerini kaybeder ve elinin keremi Ceyhun Nehri'nin akışını unutturur. Hükmünü eğer bir anda onaylarsan feleğin başından boş hevesleri çıkartır.*” Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvîni, Tahran 1390hş, s. 28.

¹⁹ Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 266; Kafesoğlu, *age*, s. 119.

bulunduruyordu. Bağdâdî'nin ne zaman öldüğüne dair herhangi bir bilgi yoktur ancak kaynaklarda kendisinden son kez 588 (1192) tarihinde bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu tarihten sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.

2. et-Te vessül'ün Özellikleri, İçeriği ve Ele Alınan Konular

Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdâdî'nin kaleme almış olduğu et-Te vessül ile't-teressül adlı eser bir münşeat mecmuası olup Hârezmşâhlar Devleti'ne ait çok önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Muhammed Avfi, Bağdâdî'nin şahsiyetinin ve inşâ sanatındaki hünerlerinin yanı sıra et-Te vessül'deki yazım şeklinden de övgü ile bahsetmektedir.²⁰ Bağdâdî'nin bu eseri ne zaman kaleme aldığı bilinmemektedir. Eserin birkaç nüshası günümüze kadar gelmiştir. Ahmet Behmenyar et-Te vessül ile't-teressül'ün neşrini birincisi Leiden Kütüphanesi, ikincisi ise Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshanın fotoğraflarını alıp bunları karşılaştırarak gerçekleştirmiştir.²¹ et-Te vessül'ün bir tanesi İran Meclis Kütüphanesi'nde bir diğeri ise Süleymaniye Kütüphanesi Nuriosmaniye bölümünde olmak üzere iki nüshasının daha olduğu bilinmektedir.²²

Eser bir başlangıç, iki tane mukaddime benzeri fasıl ve üç kısımdan oluşur. Bağdâdî eserinin yazım nedenini et-Te vessül'ün girişinde belirtmiştir. O, yazılarını beğenen dostlarının isteği üzerine mektuplarının ve risalelerinin bir kısmını toplamış ve bunlardan oluşan bu kitabı vezir Bahâeddîn adına düzenlemiştir. Başlangıçta Allah'a şükür, peygamberin ve onun ashabının nimetleri, dönemin sultanına övgüler ve kitabın telif sebebi bulunur. İki mukaddime benzeri fasılın birincisi vezir Bahâeddîn'in medhi ve senasına ayrılmıştır.²³ İkinci fasılda ise Farsça inşâ, müelliflerin yazım tarzı ile kendi tarzının ve yönteminin ayrı olduğu anlatılır. Üçüncü kısmın birincisi fermanlar, divan menşurları, ahidnâmeler ve fetihnâmelerden, ikincisi sultan tarafından emirlere ve civardaki meliklere yazılmış mektuplardan, üçüncüsü ise ihvaniyat, yani şahsi ve dostane mektuplar, rıkalı ve müellifin ahidleştiği büyüklerine ve dostlarına yazılan iltifatları içerir.²⁴

²⁰ Avfi, *age*, s. 139; *et-Te vessül*'ün edebi açıdan değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahbûbe Şemşîr Gerhâ, "Seyr-i der Teressül ve Nâme Nigârî-ye Berresî-ye Ketâb-e et-Te vessül ile't-teressül eser-e Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî", *Ketâb-e Mah-e Edebiyyât*, S. 152, 1383hş, s. 71-81; Behbî Kardger, Zehra Hacı Hüseyinî, "Berresî ve Tahlil-i Didgâhâ-yi Nakd-ı Edebî der et-Te vessül ile't-teressül", *Pejûheşhâ-yi Edebî*, S. 56, 1396hş, s. 85-104.

²¹ Leiden nüshası Paris'e göre daha doğru görünmektedir. Bu nüshanın tarihi 668 (1269-1270) olup Paris'ten 16 yıl daha eskidir ve daha düzenlidir. Bu nüsha 134 varak, 268 sayfadır. Ayrıca nesih hattı ile açık ve okunaklı bir şekilde yazılmıştır. Bağdâdî, *et-Te vessül*, s. ۱. Paris nüshası ise 684 (1285-1286) yılında yazılmıştır. Bu nüsha 127.5 varak, 255 sayfadır ve nesih hattıyla yazılmıştır. Ancak bu nesih talik yazıya meyllidir ve teressül şivesine yakın bir üslupta kaleme alınmıştır. Bağdâdî, *age*, s. ۱۱۰. *et-Te vessül* hakkında ayrıca bkz. Cihânbahş Norûzî, "et-Te vessül ile't-teressül" Ketâb-ı Mühim Zir-e Gobâr-e Rûzegâr", *Zebân ve Edebiyyât-e Farsî*, S. 16, 1387hş, s. 122-144; Meryem Mahmûdî, "Kârgerdhâ-yi Hükûm-i Ahlâkî Ketâb-e et-Te vessül ile't-teressül", *Pejûheşhâ-yi Edebiyyât-e Ta'limî*, S. 22, 1393hş, s. 149-170.

²² Bu nüshaların özelliklerine bakılacak olunursa Tahran Meclis Kütüphanesi'nde bulunan nüsha 5320 numaralı yazmada kayıtlıdır. Bu eser 245 varaktır ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Okunaklı bir yazı ile yazılmış olup yazmanın ilk birkaç sayfası ile son sayfası mevcut değildir. Hicri VII. Yüzyılda yazıldığı bilgisi ilk varakta mevcuttur. Nüsha temiz ve düzenli bir şekilde nesih yazı ile yazılmıştır. Nuriosmaniye numara 4300'de bulunan nüsha ise 137 varak ve her sayfada 121 satır olarak kaleme alınmıştır. İlk ve son sayfaları mevcut olup Meclis Kütüphanesi'ndeki nüshaya göre daha iyi durumdadır ve düzenlenişi Leiden ve Paris nüshalarına yakındır. Bu nüsha da Hicri VII. yüzyılda yazılmıştır. Süheyla Yüsufî, "Berresî-yi et-te vessül-ü ile't-teressül Bahâeddîn Bağdâdî ve Muarrifi-yi Nusah-e Noyafte", *Âyende-i Miras*, S. 57, 1394hş, s. 353-356.

²³ Bağdâdî, *age*, s. ۱۱۰.

²⁴ *Age*, s. ۱۱۰.

Birinci kısım içerisinde bulunan belgeler şu şekildedir: Cend Vilayeti'nin menşuru; Nesa'nın İzzeddevle ve'd-dîn Toganşâh Ebu Bekr b. el-Müeyyed'e iktâ edildiğine dair düzenlenmiş bir menşur; Emir Sipehsalar Taceddîn Ali'ye bazı şartlar konularak Barçınlıkent Eyaleti'ni koruması üzerine yazılmış menşur; Hüdâvendzâde Cihân Tâceddünyâ ve'd-dîn Kayır Han'ın Hârezm'deki arazileri ve köyleri usulüne göre ayırmasına dair ferman; Kadıu'l-Kudat Seyfûddeve ve'd-dîn halefû'l-Mekkî'ye insiyatifinde olan köylere ve diyarlara yapılacak işlemler ile ilgili emir verildiğine dair bir menşur; el-Fazlû'l-Kudat Sadüddeve ve'd-dîn Muhammed b. Halef el-Mekkî ve babası Yedimullah Semuh'un istifası hakkında ferman; Büyük vezirlerden birisinin görevleri hakkında yazılmış olan bir ferman; Hüdâvendzâde-i cihan hakan-ı muazzam'dan taklid olarak Sakıyeddîn Mahmud Müstevfi adına düzenlenen ahidnâme; Divân-ı Âli'den Hüdâvendzâde-i Cihân'ın hakkında gelen yazılar ile ilgili hüküm; Nesa Valisi İmadeddîn'in elinde olan ikta ve nanoparelerin artırılması hakkında yazılmış olan menşur; büyük bir din alimi olan bir şahıs ile ilgili ferman; imamların büyüklerinden birisine yazılmış olan onun vilayetlerinden bazısının işlerini devretmesine dair ahidnâme; Hârezm Vilayeti'nin mimarisi hakkında yazılmış ferman; Şehâbeddîn'in vakıfnâmesinin açıklanması hususunda izin verilmesine dair ferman; Şehâbeddîn ve babası hakkında iktâlarının artırılması ile ilgili yazılmış ferman; eşraf hakkında ferman; Cürcan reisi Sadreddîn hakkında yardım yöntemleri hususunda konuşulan sözler ile ilgili yazılmış olan ferman; ordunun Buhara tarafına gitmesi ve burayı ele geçirmesi ile ilgili fetihnâme; Hârezm tarafından yazılmış fetihnâme; etraf mülklerden bir kişiye bu cümleleri okuması ve ant içilmesi amacıyla okuma yazma öğretilmesi hakkında ahidnâme.

İkinci kısımda bulunan mektuplar ise şu şekildedir: Gur Meliki Gıyâseddîn'e yazılmış mektup; Gurlulara gönderilmiş mektup; Gur melikine gönderilmiş mektup; Serahs kapısından 578 yılı Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1182) Gurlulara yazılmış mektup; Gur melikine yazılmış mektup; Şemsüddeve ve'd-dîn-i âzâm Irak atabegi Pehlivan'a yazılmış mektup; Büyük Atabeg'e (hitaben) gönderilen (mektuplara) cevap verilmemesi ile ilgili yazılan mektup; Irak Atabegi Pehlivan'a yazılmış mektup; 578 (1182-1183) yılında Irak hazretine (Atabeg Pehlivan) mektupların gecikmesinin sebebinin sorulması ile ilgili yazılmış mektup; Mazenderan meliki Hüsameddîn ve'd-devle'ye yazılan mektup, Şirvan melikine gönderilen mektup; keramet sahibi, ulu ve büyük İzzeddîn Toganşâh'a gönderilen mektup; etraftan birisine vade ve vaatler verilerek yazılan mektup; 579 yılı aylarında (1183-1184) maiyetle hareket edildiği zaman Gur melikine yazılan mektup.

Üçüncü kısımdaki mektuplar ise şu şekildedir: Büyüklere ve yardımcılarına yazılan kardeşlik ve dostluk mektubu; mahrem dostlar ve sırdaşlardan birisine yazılan mektup; büyüklerden birisine Nesa'ya yazılan mektup; dostlardan birisine Nesa'ya yazılan mektup; Şadyah hakiminin naibi Hüdâvend Kıvâmüddevle ve'd-dîn'e yazılan mektup; dostluk diliyle ve hasbihal ile Hüdâvend Kıvâmüddevle ve'd-dîn'e yazılan mektup; Nesa makamı zamanında ve mekatib anlaşmasının başında gönderilen mektup; vezirlerden birisine gönderilen mektup; vezirlerin vezîrî olan birisine mekatibin açılışı sırasında gönderilen mektup; Hüdâvend Kıvâmüddîn Yedimullah ni'maye'ye yazılan mektup; vezirlerden birisine vezirliğe atanmasını tebrik etmek için yazılmış mektup; Nesa valisi İmâdü'd-devle ve'd-dîn'in hutbesine karşı yazılmış mektup; garbın ve şarkın hâkimi Hüdâvend'in velisi olan kişiye değerli şevkatine teşekkür için yazılmış olan mektup; doğunun ve batının müftüsü Burhaneddîn'in hitabının cevabı olarak iki kıta halinde yazılmış mektup; Horasan üzerinden Meclis-i hudemâ'daki Nizâmeddîn alâü'l islâmi'l-Hemâmî; Mecdüddîn Tâcü'l-eimme el-Keskî ve Yedimullahi Fuzela'ya yazılan mektup; Âli Hüdâvend veliennâm Bahâüddevle ve'd-dîn Sadır-ı südur (hakimi) eş-şark ve'l-garb'ın bir isteğinin karşılanması hakkında yazılan mektup; Kıvâmüddevle ve'd-dîn'e Nîşâbur'a gönderilen rika;

Yüce Hazret'in yokluğunda vezirlerden birisine yazılmış olan rika; o zamanın kişilerinden birisinin huzura gelmesinin ricası hakkında yazılan rika; dil hakkında bir rika; sadık dostlardan birisine yazılan rika; Hüdavendzâde'nin diliyle Gur melikine yazılan hitab; imamların büyüklerinden ve ahd edenlerden birisine yazılan mektup; Şadyah'da hapiste iken yazılan mektup.²⁵

3. et-Teveşşül'de Hârezmşâhlar'ın Siyasî Münasebetleri

et-Teveşşül şüphesiz sadece Hârezmşâhlar Devleti tarihi açısından değil çağdaşları olan ve münasebetlerde bulunduğu Gurlular, Azerbaycan atabegleri, Şirvanşahlar gibi devletler açısından da mühim bir kaynak özelliği taşımaktadır. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekir ki et-Teveşşül dönemin siyasî tarihin yanı sıra devlet teşkilatı, ilmî ve kültürel hayatın aydınlatılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla et-Teveşşül'deki kayıtlar Hârezmşâhlar Devleti siyasî tarihi ve özellikle de Alâeddîn Tekiş dönemi tarihinin aydınlatılması açısından önemli bilgiler içermektedir. Bu mektuplar 576-579 (1181-1184) yılları arasına tarihlenmiştir.

3.1. Gurlular Devleti ile Siyasî Münasebetler

Bu dönemde Gurlular'a gönderilen bazı mektuplar et-Teveşşül'de yer almaktadır. Mâlum olduğu üzere Hârezmşâhlar ile Gurlular arasında siyasî ilişkiler bulunmaktaydı ve bu münasebetler iki tarafın bazen karşı karşıya gelmesi bazen de ittifak yapmaları şeklinde devam etmekteydi. Alâeddîn Tekiş döneminde ise sınırların genişlemeye başlamasının yanı sıra kardeşi Sultanşâh meselesi Gurlular Devleti²⁶ ile münasebetlerde belirleyici rol oynamıştır. Sultanşâh Mahmud'un tahtını ele geçiremeyip Horasan bölgesine inmesi ve burada kendisine bir hâkimiyet alanı yaratmak için uğraşması, bölgede siyasî olarak yeni bir gücün ortaya çıkmasına neden olmuştu. Elbette Oğuz Melikliği'ni idare eden Toganşâh gibi Gurlular Devleti de iki kardeşin mücadelesinde çeşitli roller üstlenmek durumunda kalmışlardı.²⁷

Gur hükümdarına ilk mektup 576 yılı Ramazan ayının sonunda (Şubat 1181) gönderilmiştir.²⁸ Burada ilk olarak iki taraf arasındaki dostluğun pekiştiğinden ve Gur hükümdarından gelen elçi Emîr Hümâmüddîn'den bahsedilmektedir. Hümâmüddîn Gurlular tarafından Sultan Tekiş'e gönderilmişti ve 576 yılı Şaban ayının sonunda (Ocak 1181) Hârezm'e gelmişti. Mektupta Hârezmşâhların kışın sonu, yani baharın başında Horasan'a doğru hareket edeceği bildirilmektedir. İslâmın en uzak beldelerinden ve Kıpçaklardan²⁹ oluşturduğu bir ordu ile oraya

²⁵ Bu mektup *et-Teveşşül*'ün Paris nüshasının son kısmında bulunmaktadır. *age*, s. 323.

²⁶ XII. yüzyılın başlarından itibaren XIII. yüzyılın başlarına kadar Afganistan ve Herat bölgesine hakim olan Müslüman bir devlet olan Gurlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Longworth Dames, "Güriler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, s. 826-830; İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 207-211; Muhammed Abdul Ghafur, *The Goriids, History, Culture and Administration* 549-612/1148-1215-16, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1960; Esger Furûğî Ebrî, *Târih-i Gûriyân*, Tahran 1381hş; Vural Öntürk, *Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van 2020.

²⁷ Bu dönemde Gurlular ve Hârezmşâhlar arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *age*, s. 93-103; Ceceli, *Sultanşâh Mahmud*, s. 36-40, 52-59; Öntürk, *age*, s. 127-138.

²⁸ Bu mektubun yılı *et-Teveşşül*'de verilmemiştir. Barthold, bu mektubun 577 (1182) senesinde gönderilmiş olduğunu ifade eder. Vassilii Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 362. Ancak Kafesoğlu bu dönemde gelişen hadiselerle bakıldığında mektubun 576 (1181) yılında gönderilmiş olduğunu belirtir. *age*, s. 93.

²⁹ Kanglı-Kıpçaklar'ın Hârezmşâhlar devletinde askerî ve idârî açıdan önemli bir yer tuttıkları malumdur. Atsız döneminden itibaren bu Türk toplulukları ile münasebetler başlamış, özellikle Cend şehri bu konuda önemli bir rol üstlenmiştir. Alâeddîn Tekiş'in Kanglı-Kıpçak asıllı Terken Hatun ile evlenmesi Kıpçakların devlet içerisinde daha fazla rol almasına neden olmuş ve bu durum askerî kanadın şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Cüveynî, *age*, s.

yönelecektir. Bu şekilde bir fetih hareketine girişileceği ve iki taraf arasındaki ittifakın önemi de yine bu mektupta vurgulanmıştır.³⁰

Gurlular'a gönderilen bir diğer mektup ise 576 yılı Zilhicce ayı sonlarında (Mayıs 1181) tarihlenir. Burada daha önce Gurlular tarafından gelmiş olan Hümadüddîn'in döndüğü ve Hârezmşâhlar tarafından Seyyidü'l-ümerâ Fahreddîn'in Gurlulara gönderildiği bildirilmektedir. Bu mektupta daha önce ifade edilen Horasan seferinin gerçekleştirme ihtiyacının ortadan kalktığı ile ilgili tarihî kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Sultanşâh Mahmud'un Tekiş'e elçi göndermesi ile iki kardeşin arasında bir yumuşama olmuş ve Tekiş, kardeşini Toganşâh ile uzlaşma içerisinde olması onun elinde olan yerlere müdahale etmemesi konusunda uyarmıştır. Sultanşâh'ın bu tavsiyelere uyması ile Horasan'a yapılmaya niyet edilen seferin durdurulması uygun görülmüştür. Ancak mektupta Gurluların yardıma ihtiyaç duymaları hâlinde tereddüt etmeden ve gecikme olmadan kendilerine gerekli desteğin verileceği ifade edilmektedir. Yeni durumlar hasıl oldukça istişarenin devamı, dostluğun ve güvenin pekişmesi için irtibatın devamlılığı da yine bu mektupta vurgulanan hususlar arasındadır.³¹

577 yılı Muharrem ayı ortasında (Mayıs 1181) Serahs kalesi önünde kaleme alınan bir diğer mektupta ise ilk olarak Gurluların gönderdiği elçilerin ittifakın devamı konusundaki iyi niyetli ifadelerinin Hârezmşâh'a ulaştığı bildirilmektedir. Ayrıca Firuzkuh'a çekilme konusunun da kendilerine iletilmesinden dolayı duyulan memnuniyetten bahsedilmektedir. Ardından da Tekiş'in daha önce ertelediği Horasan seferini gerçekleştireceği bildirilerek bu hususta Gurluların desteğinin önemli olduğu ve bu durumun her iki tarafı da memnun edeceği ifade edilmiştir. Ardından da mevcut durumdan bahsedilerek Hârezmşâh'ın Serahs kalesini kuşattığı, mancınıkların da kullanılması ile iki üç gün içerisinde kale burcunun yerle bir edileceği yazılmıştır. Hendekler ne kadar geniş, uzun ve derin olsa da beş altı gün içerisinde kalenin ele geçirileceği bildirilmiştir. Bu sefer için Balçınlıgkent, Kent, Ribatat, Mangışlak, Cend ve Mazenderân gibi bölgelerin yanı sıra Cürçân, Dihistân, Bâverd, Nesa ve Şadyâh'tan gelen askerler toplanmışlar ve Sultan Tekiş'in ordusuna katılmışlardır. En kısa zamanda amaca ulaşılacağı da bu mektupta yazılmış ve cevabın beklenildiği, bu şekilde ittifakın daha da sağlamlaşacağı Gurlulara iletilmiştir.³²

Gurlulara gönderilen ve Serahs kapısından 578 yılı Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1182) yazılmış mektup da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Burada ilk olarak mektubun Gurlular tarafından gönderilene cevap olarak yazıldığı ifade edilmektedir. İki taraf arasındaki ittifakın daha güçlendiği belirtildikten sonra döneme ait çok önemli tarihî hadiselerden bahsedilmektedir. Özellikle Kıpçaklar ile ilgili bilgiler dikkat çekmektedir. Bu dönemde tüm Kıpçak birlikleri Cend şehrine kadar gelmiştir. Askerlerin en güçlüsü ve büyük oğul olan Fırân (Kıran)³³, Bugu

381; Muhammed en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengüberti*, nşr. Mücteba Minovi, Tahran 1365hş, s. 62. Kanglı-Kıpçakların Hârezmşâhlar devletindeki rolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten*, C. VII, S. 26, Ankara 1943, s. 227-243; Aydın Usta, "Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşâhlar", *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 897-903; Abdülkadir Erdoğan, *Hârezmşâhlar İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilât*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 58-79.

³⁰ Bağdâdî, *age*, s. 145-149.

³¹ *Age*, s. 150-152.

³² *Age*, s. 153-156.

³³ *et-Teveşşül'* de bu isim Fırân (فرزان) ve Kıran (قيران) şeklinde yazılmıştır. Bkz. *age*, s. 158. Büyük oğuldan kasıt Uran Kabilesinin beyi Alp Kara Uran'ın büyük oğlu Kıran dır. Köprülü, *agm*, s. 233-34.

zâdelerden³⁴ oluşan kalabalık bir grup ile birlikte Hârezmşâh'ın olduğu yere doğru gönderilmişler ve bu askerler itaatlerini takdim etmişlerdir. Sultan ise bunları ağırlamış ve hilatlar vermiştir. Ardından ise büyük emirlerinden on tanesini seçerek kendileriyle görüşmüştür. Daha sonra Cend ve çevresinin idaresini verdiği oğlu Nâsireddin Melikşâh'a haber göndermiştir. Ona Cend askerî birliklerinin Tekiş'in hakimiyetinde olan Barçınlıkent, Ribatat ve Suğnak gibi yerlerdeki askerlerle beraber Alp Kara Uran³⁵ ile birleşmelerini istemiştir. Böylece melunların (Karahıtaylar) vilayetlerini ele geçirmelerini ve devletlerini yok etmelerini buyurmuştur.³⁶ Bu bilgilerin ardından Gur hükümdarına Hârezmşâhların Horasan'a doğru hareket etme niyetinin olduğu bildirilmektedir. Ancak Gurlular tarafından gönderilen kişilerin verdikleri haberler Serahs ve Hâberân'ın (Hâverân) ele geçirilmesinin Horasan'a gitmekten daha önemli olduğu şeklindeydi. Gelen mesajda şiddetli soğuk nedeniyle hazırlık ve hareket için acele edilmemesi gerektiği ve ilkbaharın gelmesi ile harekete geçilebileceği ifade edilmekteydi. Yazılan mektubun devamında Hârezmşâh'ın sayısız askerlerinin toplandığı ve maiyetinin ilk kısmı olan 10.000 kişiden fazla bir grubun sınıra gittiği ancak iki üç ay içerisinde bunların durdurularak geri çekilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca ilkbahar için gerekli hazırlıkların yapılacağı da Gur hükümdarına iletilmiştir. Sultan Tekiş baharda Horasan'a hareket için herhangi bir engelin kalmamasını istemiştir. Mektupta ayrıca zamanı geldiğinde Gurluların destek vermesi gerektiği de özellikle vurgulanmış ve yardım konusunda herhangi bir gecikmenin olmaması istenmiştir.³⁷

Gur hükümdarına 578 yılı Ramazan ayında (Ocak 1183) yazılan bir diğer mektupta ise Horasan'a yönelmenin iki tarafın yardımlaşma ve ittifakıyla olabileceği belirtilmiştir. Yılın sona ermekte olduğu, binek hayvanlarının zayıflamasının orduyu etkilediği ve askerlerinin otlak sıkıntısı çektiğinden dolayı Gurlular ile bir araya gelinse bile Hârezmşâhların amaçlarına ulaşamayacakları ifade edilmiştir. Bu yüzden Horasan seferinden vazgeçilmesi ve şimdilik bu meselesinin bir kenara bırakılmasının gerektiği üzerinde durulur. Hârezmşâhın ordusunun Horasan'ı ele geçirmek amacıyla önceki yıl Hârezm'den yola çıktığı, ancak Maverâünnehir'deki sıkıntılar nedeni ile buraya gidildiği ve sonrasında geri dönüldüğü anlatılmıştır. Bununla birlikte atlarında ve hayvanlarında kayıplar olduğu için Hârezm'e geri dönmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Ardından da kış mevsiminde burada ikamet etmenin zorunlu olduğu, ancak soğğun azalması ile yine Horasan'ın ele geçirmek istendiği ifade edilmiştir.³⁸

³⁴ Bugu zâdegân (بوغو زادگان) olarak belirtilen (Bağdâdî, *age*, s. 158.) bu kelimedden kasıt *Târih-i Cihangüşâ*'da bahsedilen Kadır Buku Han olmalıdır. Nitekim 591 (1194-1195) yılında Sultan Alâeddin Tekiş Suğnak'da bulunan Kadır Buku Han'ın üzerine yürümüştür. Bu durumu haber alan Kadır Buku kaçmaya başlayınca sultanın yanında bulunan Uranlılar kendisine haber gönderdiler ve eğer Tekiş ile savaşırsa onun yanında olacaklarını bildirdiler. İki taraf Cemaziyelahir 591'de (Mayıs-Haziran 1195) karşı karşıya geldiler. Uranlılar sözlerini tuttular ve Hârezmşâh ordusunun merkezine saldırarak ordu teçhizatı ile beraber erzakını da yağmaladılar. Geri çekilen Alâeddin Tekiş, Kadır Buku Han üzerine yeniden gitmeye niyetlendi ise de gelişen olaylar buna müsade etmedi. Nitekim 594 (1197-1198) senesine gelindiğinde Kadır Buku ile yeğeni Alp Direk arasında anlaşmazlık ortaya çıktı ve Alp Direk Sultan Alâeddin Tekiş'e eğer yardım ederse Kadır Buku'yu yenip onun topraklarını sultanâ teslim edebileceğini bildirdi. Tekiş bu isteğe olumlu cevap verdi ve oğlu Kutbeddin Muhammed ile birlikte Hârezm'den yola çıktı. Kutbeddin Muhammed'in öncü birlikleri ve Alp Direk'in aynı zamanda Cend'e varmaları sonucunda Kadır Buku ile aralarında savaş oldu. Sonucunda esir edilen Kadır Buku Rebilülahir 594'de (Şubat-Mart 1198) Hârezm'e gönderildi. Ancak bir süre sonra onun adamları Alp Direk'in etrafında toplandılar. Bu durum sultanın hoşuna gitmedi ve Kadır Buku'ya emirlik vererek Alp Direk'in üzerine gönderdi. Görevini yerine getiren Kadır Buku yeğenini yendi ve bu durum Tekiş'i çok memnun etti. Cüveynî, *age*, Türkçe çev. s. 270-275; Köprülü, *agm*, 235-236.

³⁵ *et-Tevessül*'de bu isim البقرة اوزان şeklinde yazılmıştır. *age*, s. 159.

³⁶ Bu melunlardan kasıt bölgede bulunan Karahıtaylar'dır. Bkz. Köprülü, *agm*, s. 234.

³⁷ Bağdadi, *age*, s. 156-161.

³⁸ *Age*, s.161-165.

et-Tevessül’de Gurlular ile ilgili yer alan son mektup ise 579 (1183-1184) yılında Bâverd Vilayeti’nden yazılmıştır. Burada Gurlu elçilerin Hârezmşâh’a ulaştığı ifade edilmektedir. Anlatıldığına göre yılın başlangıcı olan ilkbaharda Merv’de sultanın maiyetinde olan kişiler Horasan’a doğru hareket etmeyi ve Merv’e saldırmamayı kabul etmişlerdi. Sultan da Horasan seferi için hazırladığı birlikleri Hârezm’de konuşlandırmıştı. Ancak Merv tebaası bu karardan kaçındılar ve eskiden olduğu gibi taarruza başlayıp aniden sultanın vilayetine saldırdılar³⁹. Bu duruma karşılık savunma başladı ve Horasan’a gidişte bir gecikme oluştu. Bu yüzden Horasan’a hareketin Rebiülevvel ayının ilk on gününde gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Ardından 50.000 kişilik bir ordu Horasan’a doğru hareket etti ve burası Hârezmşâh tarafından ele geçirildi. Söz konusu durum Gurlular’a bu mektup ile bildirilmiştir.⁴⁰

Gurlulara hitaben yazılan bu mektuplarda özellikle üç mesele üzerinde durulduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Alâeddin Tekiş’in Horasan üzerine yaptığı seferdir. Bahsi geçen mektuplarda Serahs’ın kuşatılması ve Merv’deki sorunların giderilmesi gibi şehirler ile ilgili konularda da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Mektuplarda temas edilen bir diğer konu da Kıpçaklar ile işbirliği yapılması ve Hârezmşâh’ın hizmetine gitmeleri meselesidir. Bu tedbirin Karahıtayların üzerine yürümek ve onların hâkimiyeti altındaki toprakların kontrol altına alınması açısından da ayrı bir önemi vardır. Mektuplardan anlaşılan bir diğer mesele de Gurlular ile ilişkilere önem verildiğidir. İki devlet arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi ve devamı için çaba sarf edildiği açıkça görülmektedir.

3.2. Irak Atabegliği ile Siyasi Münasebetler

Mâlum olduğu üzere Hârezmşâhlar çağdaşı olan Irak atabegliği İlidenizliler⁴¹ ile de siyasi münasebetler içerisindeydiler. Hârezmşâh İl-Arslan döneminde ilişkiler atabeg Şemseddin İlideniz ile Müeyyed ay-aba meselesi üzerinden gerçekleşmişti.⁴² Alâeddin Tekiş döneminde de iki taraf arasında münasebetler vardır.⁴³ et-Tevessül’de yer alan Irak Atabegi Pehlivan’a gönderilen mektuplardan ilki 577 yılı Muharrem ayı başlarında (Mayıs 1181) yazılmıştır. Burada atabeg ilk olarak Horasan üzerine yüründüğünden ve buradaki isyancılara boyun eğdirildiğinden bahsedilmektedir. Aynı zamanda Horasan’da bulunan birisinin (Togaşâh) isteği üzerine bu sefere çıkıldığı ifade edilmektedir⁴⁴. Nitekim Zilkade ayının sonlarında (Nisan 1182) da Hârezm’e geri dönmüştür. Söz konusu detayların bulunduğu mektupta atabeg ile Hârezmşâhlar ittifakın önemi üzerine iyi niyet ve temennilerde bulunmaktadır.⁴⁵

Atabeg Pehlivan’a 577 yılı Rebiülahir ayının ilk gününde (14 ağustos 1181) yazılan bir mektupta ise atabeg tarafından gönderilen mektubun Emîrü’l-Hass Reşideddin vasıtasıyla Hârezmşâh’a ulaştırıldığı bildirilmektedir. Ardından da Reşideddin’in geri döndürüldüğü ifade edilir. Bunun yanı sıra son zamanlarda iki taraf arasındaki mektuplaşmada bir duraksamanın olduğu ve bu konuda bir ihmalin bulunduğu söylenmiştir. İttifak için elçilerin ve habercilerin

³⁹ Barthold burada Merv’deki asilerden kastedilenin belki Sultaşâh Mahmud ve onun birlikleri olabileceği üzerinde durmaktadır. *Age*, s. 365.

⁴⁰ Bağdâdi, *age*, s.198-201.

⁴¹ İlidenizliler 1148-1225 tarihleri arasında Arran, Azerbaycan ve Cibâl bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir. Azerbaycan atabegleri olarak da bilinen bu devlet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “İlidenizliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2002, s. 82-84; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, Teas Yayıncılık, İstanbul 2017; Öztürk, *age*.

⁴² Sadreddin Ebü’l-Hasan Hüseyinî, *Ahbârü’l-devleti’s-Selçukiyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 114-115.

⁴³ *Age*, 121.

⁴⁴ Kafesoğlu bu mektubun Togaşâh’a yazıldığına kanaat getirmiştir. *Harezmsahlr*, s. 99.

⁴⁵ Bağdâdi, *age*, s.165-168.

sürekli yollarda olmasının gerektiği ve Hârezmşâhların her daim atabegin iyi haberlerini almak istedikleri de burada ifade edilmektedir.⁴⁶

et-Tevessül'de yer alan ve Hârezmşâh Pehlivan'a gönderilen bir diğer mektup da 10 Cemaziyelahir 577 (21 Ekim 1181) tarihlidir. Burada iki taraf arasındaki uyum ve ittifakın azaldığı, bu durumun da bölgeyi sıkıntılara soktuğu, bu yüzden yardımlaşılması gerektiği ifade edilir. Aynı zamanda yapılacak birkaç sağlam anlaşma yapılarak ittifakın kalıcılığın sağlanmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Böylelikle iki taraf arasındaki mesafelerin ittifaklarla kaldırılabileceği bildirilmiştir. Çevredeki meliklerin çoğunun Hârezmşâh'ın buyruklarına uydukları da belirtilmektedir. Ayrıca atabegin Rey'e doğru hareket için karar aldığı da bu mektupta yer almaktadır. Yine burada da daha önce Gur hükümdarına bahsedilen Kıpçakların Hârezmşâh tarafından ilhakı, Kıran ve Alp Kara Uran'nın kendisine bağlanması ve Horasan seferi meselesinden de bahsedilmiştir. Burada Kıpçakların Cend bölgesine geldikleri, eğer Hârezmşâh'ın emri olursa geçen yıl olduğu gibi bu yılda bazı vilayetlere yönelip Taraz'ı (Talas) kurtarmak istedikleri ifade edilmiştir. Hârezmşâh'ın da on kişilik bir grubu Kıran'a hizmet etmeleri ve onunla sohbet etmeleri için gönderdiği ve bunlara Nâsıreddin Melikşâh'a da hizmet etmeleri buyurulduğu bildirilmiştir. Cend'de bulunan Melikşâh'tan da Cend, Esas, Barçınlğkent, Şehrkent, Ribatat ve diğer yerlerde Hârezmşâh'ın emrinde olan maiyetleri bir araya getirmesi istenmiştir. Yine bu mektupta Alp Kara Uran ile birlikte melunların yani Karahıtayların faaliyetlerini durdurmalarının istendiği de yazılmıştır.⁴⁷

Irak atabeyine giden 578 (1182-1183) tarihli son mektupta ise elçilerin eskisi gibi gidip gelmedikleri, buna rağmen Irak'tan gelen herkese Cihan Pehlivan'ın ve ülkesinin durumunun sorulduğu ve iyi haberler alındığı zaman memnun kalındığı ifade edilmektedir. Geçen sene atabege elçi gönderileceği sırada Horasan seferinden dolayı gönderilemediği anlatılmaktadır. Daha sonra da Horasan meselelerinin halledildiğini ve ardından da Recep ayının ortalarında kendilerine elçi gönderildiği söylenmektedir. Horasan'da ve diğer bölgelerde bulunan kişilerin Hârezmşâhlara bağlılık içerisinde hareket ettiklerin, onların emirlerine tâbi oldukları bildirilmektedir. Sayıları belirsiz olan Kıpçaklar'ın ise Türkistan'ın en uzak bölgelerine yönelik yardımları kesilmediği de mektupta yazılan önemli hususlardan birisidir.⁴⁸

Hârezmşâh Alâeddin Tekiş ile Atabeg Pehlivan arasında ilişkiler iyi idi. Öyle ki; Irak atabegi yaşadığı sürece iki taraf arasında antlaşma ve dostluk devam etmişti.⁴⁹ Mektuplardan son dönemde Irak atabegi ile Tekiş arasındaki yazışmalarda ve elçi teatilerinde bir duraksamanın olduğu ve bu durumun Hârezmşâh'ı rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Burada iyi ilişkilerin devamı arzusunda olduğu ve iki taraf arasındaki güçlü ittifakın bölgedeki sorunların çözümünde önemli olduğu da vurgulanmıştır. Mektuplarda Horasan meselesi ve Kıpçaklar ile ilgili bilgiler de verilmiş, böylelikle Hârezmşâhların o sıralarda uğraştığı meseleler dile getirilmiştir.

3.2. Taberistan İsfahbedi, Şirvanşâhlar ve Diğer Emirler ile Siyasi Münasebetler

Bu dönemde kendilerine mektup gönderilen bir diğer kişi Taberistan hâkimi İsfahbed Hüsamüddevle Erdeşir idi. Hârezmşâhların, Atsız döneminden itibaren bu bölgenin hâkimleri ile münasebetleri olmuştu. Alâeddin Tekiş dönemine gelindiğinde ise Sultanşâh Mahmud'un tahtını bırakarak kaçmak zorunda kalmasının ardından Hüsamüddevle Erdeşir'in yanına gittiği ve

⁴⁶ Age, s.168-171.

⁴⁷ Age, s.171-176.

⁴⁸ Age, s.176-182.

⁴⁹ Hüseyinî, age, s. 121.

kendisi tarafından ağırlandığı malumdur.⁵⁰ Ancak 576-578 (1181-1182) yıllarında İsfahbed Erdeşir ile Alâeddîn Tekiş arasındaki münasebetlerin geliştiği görülmektedir.⁵¹ Söz konusu mektubun da bu dönemde yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

İsfahbed Erdeşir'e gönderilen mektubun tarihi 578 (1183-1184) yılı olmalıdır.⁵² Burada Erdeşir'in devletin iyi durumda olmasının Hârezmşâhları fazlasıyla memnun ettiği bildirilmektedir. Burada Hârezmşâhlara gönderilen bir kişinin birkaç gün ikamet ettikten sonra kendisiyle görüşüldüğü ve sultanın Horasan'a gitmesi kararlaştırıldıktan sonra bu kişinin geri gönderildiği ifade edilmektedir. Daha sonra mektupta Horasan'ı ele geçirme düşüncesinin kış ortalarından beri mevcut olduğu ancak havanın soğukluğu, otlakların yetersiz oluşu ve binek hayvanlarının zayıflığı sebebiyle sefer tarihini iki ay tehir etmek durumunda kaldıkları belirtilmiş; fakat hâlihazırda bir mazeretlerinin kalmaması nedeniyle bazı emirlerin yola çıktıkları haber verilmiştir. Burada Nesa ve Şehristane'nin Hârezmşâh'ın kendisinin hakimiyetinde olduğu ifade edilmektedir. Mektupta bu sefer için Hüsameddîn Erdeşir'in kendisine destek vermesi ve bu konuda çaba gösterilmesi rica edilmiştir.⁵³

et-Tevessül'de bulunan bir diğer mektup da Şirvanşâh bölgesinin melikine gönderilmiştir.⁵⁴ Bu mektup ise 20 Rebiülahir 578'de (23 Ağustos 1178) yazılmıştır. Emîr Feridüddîn Şirvanşâh'a gönderilmiş ve Cemîleddîn de bu konuda görevlendirilmiştir. Burada yine Horasan meselesinin çözümünden bahsedilmektedir. Daha önce Gur hükümdarına iletilen mektuptaki 10.000 kişinin Horasan'a gönderilmiş olduğu bilgisi burada da tekrarlanmaktadır. Ayrıca Suğnak şahının Hârezmşâhlara yardım ettiği de bildirilmektedir. Bu kişinin maiyetindekilerle beraber melunlara, yani Karahıtaylara karşı geldiği ve Hârezmşâh'a hizmet ettiği burada anlatılmaktadır. Eğer bu civardakiler kendisine katılırsa kafirlerin ortadan kaldırılacağı ifade edilmektedir. Yine Şirvanşâh'a aradaki ittifakın devamı için haberleşmenin önemi hatırlatılmış, mühim meselelerin derhal Hârezmşâh'a bildirilmesi üzerinde durulmuştur. Dostluğun devamı için de özverili bir şekilde davranılması istenmiştir.⁵⁵

Alâeddîn Tekiş döneminde kaleme alınan bir diğer mektup da İzzeddîn Toğansâh'a gönderilmek üzere Nesa sınırından yazılmıştır. Mektup, Toganşâh'a iyi niyet temennileriyle başlayıp devamında Sipehsalar Seyfeddîn'in kendisine gönderildiği ifade edilmektedir. Söz konusu mektupta, Toganşâh'ın kendisine gönderilen Hârezmşâh elçisini can kulağı ile dinlenmesi istenmiştir. Burada Toganşâh'tan bazı ricalarda bulunulduğu ve bunların gecikmeden gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü vakit daralmaktaydı ve Hârezmşâhların

⁵⁰ Bahâeddîn Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, Tahran 1320hş, s. 114; Zâhireddîn b. Seyyid Nâsireddîn Maraşî, *Târih-i Taberistân u Ruyân-ı Mâzenderân*, Tahran ty, s. 108; Bu dönemdeki münasebetler için ayrıca bkz. Ceceli, *Sultanşâh Mahmud*, s. 24-31.

⁵¹ Bu dönemde iki taraf arasındaki münasebetler bir izdivaç ile daha da gelişmiştir. Hüsameddevle Erdeşir ile Alâeddîn Tekiş'in kızı Şâh Hatun arasında gerçekleşen bu evlilikte görülmemiş törenler ve şenlikler yapılmıştır. İbn İsfendiyâr, *age*, s. 137-140; Zâhireddîn Maraşî, *age*, s. 111-112; Kafesoğlu, *age*, s. 106-107; Gülseren Ceceli, "Hârizmşâhlar Devleti Siyasi Hayatında Kadın'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ'da Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınları, Ankara 2011, s. 483-519.

⁵² Her ne kadar mektubun tarihi olmasa da içeriğinde Horasan'ın ele geçirilmesinden bahsedilmektedir. Daha önce 578 (1183) Gurlulara gönderilen mektupta Horasan'a yönelmekten bahsedilmişti. Bağdadi, *age*, s. 161-165. Dolayısı ile bu mektup da aynı senede gönderilmiş olmalıdır.

⁵³ *Age*, s.182-186.

⁵⁴ Şirvanşâhlar Azerbaycan'ın bir kısmı ve Doğu Kafkasya'da 799-1607 yılları arasında yaşamış müslüman bir hanedandır. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşâhlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 211-213.

⁵⁵ Bağdadi, *age*, s.186-190.

amaçlarına ulaşması istedikleri şeylerin gelişi ile mümkün olacaktı. Bunların Toğansâh tarafından kabul edilmesi kendisine olan güveni artıracacağı bildirilmiştir.⁵⁶

et-Te vessül'de bulunan son mektup ise etraftakilerden birisine yazıldığı ifade edilmektedir. Bu mektubun yazıldığı kişi her ne kadar ifade edilmemiş olsa da içeriğinden kime yazıldığına dair fikir yürütebilmek mümkündür. Mektubun Nesa ile alakalı olduğu ve o dönemde Nesa bölgesinde kim hüküm sürüyorsa ona yazıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kişiden kasıt Toğansâh olmalıdır. Çünkü Nesa Hârezmşâh Tekiş tarafından Toğansâh'a iktâ edilmişti.⁵⁷ Bu kişiden Hârezmşâh'a elçi gelmiş ve getirdiği mektup sultan tarafından kabul gördükten sonra cevabı yazılmış ve bu sırada elçinin yanında bulunmak üzere bir kişi daha gönderilmiştir. Burada mektubun yazıldığı kişinin daha önce Nesa köyleri hakkında bir araştırma yaptığı, buraları kendisine ait saydığı ve bunun üzerine Sultan Tekiş'in cevabında bu kişinin o köylerde tasarruf ettiği her şeyin sultanın emrine tâbi olduğu ve şu anda da aynı şeyin geçerli olduğu ifade edilmiştir. Nesa'nın hükümle Hârezmşâhlardan ayrılmadığı ve orası ile hükmü sultanın daha sonraki bir emir belirleyeceği ve düzenleyeceği belirtilmiştir. Ancak bu kişinin Nesa'daki faaliyetlerinin Hârezmşâh Tekiş'i oldukça rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü mektupta bu kişinin Nesa köylerine el uzattığı haberinin alındığı, oranın Hârezmşâh'a tabi olduğu, burasının nimetinin de iktâsının da kendisinden istenmesinin gerekli olduğu bildirilmektedir. Mektubun devamında da bu türden kusurlu davranışların iki taraf arasındaki ilişkileri zedeleyeceği üzerinde durulmuştur. Bu kişi belirtilen şeyleri iyi bir şekilde dinleme ve itaat etme konusunda ihmalkâr davranmamalıdır. Sultan son olarak, işaret buyurduğu noktalara gereken önemin verilmemesi durumunda gazaplanacağını ifade etmiştir.⁵⁸

Sonuç

Bahâeddîn Müeyyed el-Bağdâdî, Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş döneminde münşilik görevini yerine getirmiş olan önemli bir şahsiyet ve devlet adamıdır. Bununla birlikte kaleme aldığı et-Te vessül ile't-teressül adlı münşeat mecmuasında devletin mühim evraklarından bazılarını bir araya getirmiştir. Bu belgeler devletin sıyasî tarihi ve devlet teşkilatının yanı sıra askeri, ekonomik ve ilmî hayatı ile ilgili de pek çok önemli bilgiyi ihtiva etmektedir. Menşur, ferman, ahidnâme, fetihnâme gibi evraklar ile birlikte gerek komşu devletlere gerekse Bağdâdî'nin şahsi dostların yazdıkları mektuplar özenle incelenmesi gereken o döneme ait evraklardır. Eser bu yönü ile vekâyinamelerde bulunmayan ayrıntıları barındırmaktadır. Bu durum et-Te vessül'ün ehemmiyetini daha da arttırmaktadır. Mevcut olan belgeler arasında münasebetlerde bulunduğu devletlere yazılan mektuplar, dönemin sıyasî tarihi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu mektuplarda edebî bir dil kullanılırken hükümdarlara iyi niyet ve saygı çerçevesinde hitap edilmiştir. Sıyasî ilişkileri olumlu bir şekilde geliştirebilecek ifadeler kullanılarak yeni ittifakların kurulabilmesinin yanı sıra var olan işbirliğinin devamı amaçlanmıştır. Bu bağlamda en çok üzerinde durulan konulardan birisi yapılacak seferlerde yardım ve işbirliği hâlinde olunması meselesidir. Özellikle Horasan üzerine gidilmesi konusunda bu husus üzerinde durulmaktadır. Bu mektuplardan sıyasî ilişkiler ile ilgili bir takım bilgiler çıkarıldığı gibi ele geçirilen topraklarla ve destek verilen topluluklar ile ilgili de malumat bulunur. Özellikle Kıpçaklar hakkında verilen bilgiler önemlidir. Yine mektuplardan anlaşıldığına göre Hârezmşâhlar müttefik olduğu devletlerden sürekli haber almak istemekte ve sık sık mektuplaşmanın yapılmasına oldukça

⁵⁶Age, s.190-193.

⁵⁷Nesa'nın Toğansâh'a iktâ olarak verilmesine dair bir menşur hakkında bkz. Age, s. 30-38. Nesa'da Toğansâh'ın hüküm sürdüğüne ve bu mektubun ona yazılmış olacağına dair ayrıca bkz. Barthold, *age*, s.362.

⁵⁸Age, s.193-197.

ehemmiyet vermektedirler. Ayrıca verilen emirlerin yerine getirilmemesi konusunda da bazı uyarıların yapıldığı görülmektedir. Sonuç itibarıyla et-Teveşşül'de yer alan tüm bu mektuplar dönemin siyasi tarihî ve devletlerarası ilişkileri konusunda daha fazla ve ayrıntılı bilgi edinilebilmesini sağlamaktadır.

Kaynakça

- AŞURBEYLİ, Sara, “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 211-213.
- ATEŞ, Ahmed, “Raşid al-din Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. X, S.2, Eylül 1959, s. 1-24.
- AVFÎ, Muhammed, *Tezkîre-i Lübbü'l-elbâb*, I, Tahran 1984.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- AZAR NASIRABADI, Gülseren, “Hârizmşâhlar Devleti”, *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 229-249.
- AZİZ, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978.
- BAĞDÂDÎ, Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed *et-Teveşşül ile't-teressül*, Mukabele ve tashih: Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315hş.
- BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- BOSWORTH, Clifford Edmund, “Kharazm-shahs”, *Encyclopedia of Islam*, C. IV, Leiden 1978, s. 1065-1068.
- BÜNYADOV, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, Teas Yayıncılık, İstanbul 2017.
- BÜNYATOV, Ziya, *Harezmşahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, Türkçe çev: Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.
- CECELİ DURSUN, Gülseren, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.
- CECELİ, Gülseren, “Hârizmşahlar Devleti Siyasi Hayatında Kadın'ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ'da Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınları, Ankara 2011, s. 483-519.
- CECELİ, Gülseren, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- CÜVEYNÎ, Alâeddîn Ata Melik *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvînî, Tahran 1390hş.
- CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- DAMES, M. Longwort, “Gûriler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, s. 826-830. SİDDİQUI, İqtidar Husain, “Gurlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,
- DURMUŞ, İsmail, “İnşâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 334-335.

- EBRÎ, Esger Furûgî, *Târih-i Gûriyân*, Tahran 1381hş; Vural Öntürk, *Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2020.
- ERDOĞAN, Abdülkadir, *Hârezmşâhlar İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilât*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 58-79.
- GHAFUR, Muhammed Abdul, *The Gorids, History, Culture and Administration* 549-612/1148-1215-16, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1960.
- GÜRBÜZ, Meryem, *Harizmşahlar: Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVÎNÎ, *Zafernâme*, Türk-İslam Eserleri Müzesi nr. 2042.
- HÂNDMÎR, Gıyâseddîn Muhammed, *Habibü's-siyer*, II, Tahran 1353hş.
- HASAN-I YEZDÎ, *Câmiü't-Tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4307.
- HİLÂTBERÎ, Allahyar, *Târih-i Hârizmşâhiyân*, Tahran 1381hş.
- HÜSEYNÎ, Sadreddîn Ebü'l-Hasan, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Tükçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İBN İSFENDİYÂR, Bahâeddîn Muhammed b. Hasan *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, Tahran 1320hş.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzeddîn *el-Kâmil fi't-târih*, C. IX, Tükçe çev. Abdülkerim Özaydın, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- HÜSEYNÎ, Zehra Hacı-Kardger, Behbî, "Berresî ve Tahlil-i Didgâhhâ-yi Nakd-ı Edebî der et-Tevessül ile't-teressül", *Pejûheşhâ-yi Edebî*, S. 56, 1396hş, s. 85-104.
- KAYA, Pınar, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.
- KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınları, Konya 2001, s. 314.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 265-296.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Uran Kabilesi", *Belleten*, C. VII, S. 26, Ankara 1943, s. 227-243.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 4, Ankara 1951, s. 537-648.
- KURTULUŞ, Rıza, "Mektup: Fars Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s. 16-17.
- MAHMÛDÎ, Meryem, "Kârgerdhâ-yi Hükûm-i Ahlâkî Ketâb-e et-Tevessül ile't-teressül", *Pejûheşhâ-yi Edebiyyât-e Ta'limî*, S. 22, 1393hş, s. 149-170.
- MARÂŞÎ, Zahreddîn b. Seyyid Nâsireddîn, *Târih-i Taberistân u Ruyân-ı Mâzenderân*, Tahran ty.
- MÎRHÂND, Hamideddîn Muhammed, *Ravzatu's-safâ*, IV, Tahran 1339hş.
- NESEVÎ, Muhammed, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, nşr. Mücteba Minovi, Tahran 1365hş.

- NORÛZÎ, Cihânbağ, ““et-Te vessül ile’t-teressül” Ketâb-ı Mühim Zir-e Gobâr-e Rûzegâr”, *Zebân ve Edebiyât-e Farsî*, S. 16, 1387hş, s. 122-144.
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “İldenizliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2002, s. 82-84.
- ÖRS, Derya, “Reşîdeddin Vatvât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 575-574.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Harezmsahlar Devleti” *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 808-896.
- ÖZTÜRK, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- PERVÎZ, Abbas, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmsâhan*, Tahran 1351hş.
- REŞİDEDDİN Fazlullah Hemedânî, *Câmiü’t-tevârih*, C. I, Tashih ve Tehşiye: Muhammed Ruşen- Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş.
- ROEMER, H. R., “Insha”, *The Encyclopedia of Islam*, C.3, Leiden 1986, s. 1241-1244.
- SABRA, Afâf Seyyid, *et-Târîhu’s-siyâsî li’d-devleti’l-Hârezmiyye*, Kahire 1407/1987.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “Vatvât”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 235-240.
- ŞEMŞÎR GERHÂ, Mahbûbe, “Seyr-i der Teressül ve Nâme Nigârî-ye Berresî-ye Ketâb-e et-Te vessül ile’t-teressül eser-e Bahâeddîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî”, *Ketâb-e Mah-e Edebiyât*, S. 152, 1383hş, s. 71-81.
- TANERİ, Aydın, “Hârizmsahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, s. 298-231.
- TANERİ, Aydın, *Celâlü’d-dîn Hârizmsâh ve Zamam*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- TANERİ, Aydın, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- USTA, Aydın, “Moğol İstilası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmsâhlar”, *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 897-903.
- UZUN, Mustafa, “Münşeat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 18-20.
- YÛSUFÎ, Süheyla, “Berresî-yi et-te vessül-ü ile’t-teressül Bahâeddîn Bağdâdî ve Muarri-fi-yi Nusah-e Noyafte”, *Âyende-i Miras*, S. 57, 1394hş, s. 347-370.